

ПСИХОАНАЛІЗ З.ФРОЙДА І ЖІНОЧА СУБ'ЄКТИВНІСТЬ: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ У ФЕМІНІСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Розглядається концепція жіночої суб'єктивності у системі класичного психоаналізу З.Фрейда. Аналізуються сучасні критичні інтерпретації «випадку Дори» у феміністській теорії.

Ключові слова: «випадок Дори», жіноча суб'єктивність, істерія, «комплекс Едіпа», комплекс кастрації, психоаналіз, фемінізм.

Актуальність. Взаємозв'язок психоаналізу та феміністичної теорії має особливий характер: з одного боку фемінізм використовує у своїх теоретичних конструкціях методологію психоаналізу, а з іншого – піддає критиці основоположні ідеологічні постулати психоаналітичної теорії. Важливість психоаналізу для фемінізму визначається солідарністю обох типів дискурсу у критиці класичних концепцій уніфікованого суб'єкта традиційної раціональної філософської теорії. Обидві концепції уможливлюють культурне обґрунтування феномену гендерно-сконструйованої суб'єктивності, яка поділена на полюси «чоловіче»–«жіноче» у традиційній патріархальній культурі і висувають у поле своїх проблемних досліджень структуру психічного, структуру бажання, природу мови, сексуальність і суб'єктивність – всі ці феномени, які є найактуальнішими об'єктами досліджень феміністичної філософії ХХ століття.

У 70-ті роки ХХ століття теоретики фемінізму проводили інтенсивні пошуки оптимальних теоретичних моделей для формування університетських дисциплін із жіночих досліджень. Вони почали активніше звертати увагу на психоаналітичну теорію взагалі та на психоаналітичні моделі жіночої сексуальності зокрема, вбачаючи в них ключ до розуміння гендерно-маркованої суб'єктивності. Феміністські теоретики почали аналізувати фрейдівську модель психосексуального розвитку людини, вбачаючи в ній основний прототип для розуміння природи жіночої сексуальності, жіночності та репрезентації жіночого в соціумі. Разом з тим, феміністські теоретики хотіли зрозуміти механізм впливу гендерних стереотипів «чоловіче»–«жіноче» на сучасні соціальні та культурні норми.

На думку феміністських теоретиків, психоаналіз конструює гендерну ідентичність на основі включення до неї захисних механізмів витіснення, тобто виключення болісних, суперечливих, неприємних ідей із свідомості або заборону на їх входження у свідомість. На основі цього конструювання можна визначити, які соціальні явища патріархальної культури конструюють гендерно-марковану суб'єктивність і через які саме соціальні норми відбувається її репрезентація в соціумі. Психоаналітична теорія завдяки своїй концептуальній схемі, дозволяє пояснювати як феномени свідомості, мови і значення, так і феномени «чоловічого»–«жіночого» в патріархальній культурі.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми взаємодії психоаналізу і фемінізму розроблялися цілою низкою зарубіжних науковців. В першу чергу слід виділити учениць З.Фрейда – М.Бонапарт і Х.Дойч, які дотримувалися ортодоксальних поглядів на природу жіночої суб'єктивності. Проблеми жіночої суб'єктивності, інтерпретації психоаналітичних ідей вивчали і досліджували феміністські теоретики: С.Маркус, С.Кофман, С.Файерстоун, Дж.Мітчел, К. Мілет, Т.Мой, М.Якобус, Б.Фрідан. Критика З.Фрейда з позиції феміністської методології була здійснена С.Файерстоун, К.Мілет у класичних працях «Сексуальна політика» та «Діалектика статі: умова для феміністської революції». У 70-х роках напрями феміністської критики пов'язувались із критикою фрейдівської концепції сім'ї: праці Дж.Мітчел, Б.Фрідан – «Психоаналіз і фемінізм: Фрейд, Райх, Лейнг і жінки», «Загадка жіночності». Критика продовжилася і у 80-х роках – зокрема, критика аналізу З.Фрейдом «випадку Дори» у працях Т.Мой та С.Маркуса – «Репрезентації патріархатності: сексуальність і епістемологія у фрейдівській Дорі» та «Фрейд і Дора: розповідь, історія, випадок». Вітчизняні дослідники психоаналізу з позиції феміністської критики: Н. Зборовська, І.Жерьобкіна, Н.Гапон, Л.Таран, Г. Брандт.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Тематиці даної статті присвячено достатньо праць і досліджень, наше ж дослідження спрямоване на інтегрування різних підходів задля оглядового, проте досить цілісного висвітлення проблеми критики фрейдівської психоаналітичної теорії суб'єкта у феміністській теорії.

Мета статті: проаналізувати критичні погляди феміністських дослідників на психоаналітичну концепцію жіночої ідентичності.

Феміністські дослідники наголошують на важливості внеску З.Фрейда у теорію гендеру: адже він почав досліджувати специфіку жіночих і чоловічих стосунків, які відбуваються у конкретній психологічній реальності, замість того, щоб досліджувати абстрактний суб'єкт класичної філософії. З.Фрейд вперше виділяє значення гендерних параметрів ідентичності у структурі суб'єктивності і показує, що індивідуальності, як чоловіча, так і жіноча, формуються не абстрактно, а в середовищі сім'ї. Але в той же час, основною реальністю жіночого існування З.Фрейд вважав саме сімейне середовище і вказував на роль жінки як на вторинну та залежну, за що і критикувався пізніше феміністськими дослідниками.

Заслугою З.Фрейда теоретики фемінізму визнають те, що саме він увів у сучасну культуру феномен жіночого як центральний, адже до цього жіноче перебувало на периферії. Жіноче у З.Фрейда співставляється із параметром несвідомого і саме несвідоме як втілення жіночого З.Фрейд поклав в основу психоаналітичної теорії [4, С.68].

Творчість З.Фрейда розділяють на два основних періоди: 1890-1920 роки – дослідження проблеми дитячої сексуальності; 1920-1940 роки – дослідження проблеми диференціації статей.

У перший період З.Фрейд намагається визначити особливості гендерної відмінності у структурі дитячої ідентичності й приходить до висновку, що

гендерні відмінності не властиві дитині від народження, а формуються лише на стадії так званого «комплексу Едипа» – коли сексуальність дитини зводиться до якогось одного типу ідентифікації (чоловічого чи жіночого). «Комплекс Едипа» у трактуванні окремих вчених визначається як комплекс несвідомих ідей і почуттів, котрі зосереджуються навколо бажання володіти одним із батьків протилежної статі і перевершити домагання своєї статі [1, С.158].

У праці «Три нариси з історії сексуальності» З.Фройдом було вперше порушено проблему сексуальної гендерної симетрії. Він стверджує, що людську сексуальність не можна класифікувати у рамках термінів «нормальна»-«ненормальна», вона є значно складнішою поліморфною структурою. Феміністські дослідниці вважають, що саме у цій праці З.Фройд визнає доедипальні фази бажання, які згодом стали основними константами психоаналітичних концепцій жіночого бажання у феміністських дослідженнях.

До 1920 року З.Фройд визначав проблему жіночого несвідомого через поняття «бісексуальності» як принципової подвійності в структурі бажання, намагаючись таким чином відзначити складність і гетерогенність структури жіночого, але в той же час пояснити її в бінарності поняття «бісексуальність». З.Фройд звернувся до нього, намагаючись прорватися крізь обмеження, накладені поняттями «чоловічість» та «жіночість», щоб виявити їхнє психологічне значення, або встановити їхню безглуздість [Мітчел, 82]. Очевидно, під «бісексуальністю» З.Фройд мав на увазі те, що обидві статі у своєму психічному житті відображають цю велику антитезу, що в несвідомому і передсвідомому чоловіка та жінки однаково відображена велика проблема цієї первинної двоїстості. Без жодного розрізнення обидві статі дуже різні: і чоловіки і жінки у своєму психічному житті однаково переживають значні труднощі, що є наслідком поділу на статі [5, С.85].

У 1924 році в роботі «Розв'язання комплексу Едипа» З.Фройд формулює ідею про комплекс кастрації. Через відмінності проявів «комплексу Едипа» у хлопчиків та дівчаток, З.Фройд пояснює диференціацію чоловічого та жіночого. У дівчаток цей комплекс проявляється не через страх кастрації, а через заздрість до пеніса. Фройдівське визначення кастрації дозволяє спрощено поглянути на проблему гендерної ідентифікації: дівчинка у цьому контексті – кастрований хлопчик. У той же час особливість фройдівського трактування комплексу кастрації полягає в тому, що визначаючими факторами у формуванні статі є не анатомічні особливості хлопчиків і дівчаток, а внутрішній і необ'єктивований стан страху, який є константним для природи людини незалежно від її статевої приналежності. Поняття кастрації у З.Фройда з одного боку зводить гендерну відмінність до анатомічної, з іншого – проблематизує її, урівнюючи жіночу і чоловічу суб'єктивності у сфері символічної загрози (кастрації) [2].

Загальним баченням жіночої суб'єктивності у психоаналізі З.Фройда було бачення її через призму істерії. Психоаналітична стратегія в такій інтерпретації полягала в тому, щоб зрозуміти «жіночу сутність» істерички, приховану за багатьма постійно змінюваними станами, які шокували чоловіка

своєю непередбачуваністю, тобто зазирнути за ту межу, яка традиційно відокремлювала жіночу суб'єктивність від чоловічої.

Сприйняття жіночого бажання як істеричного відображає відома історія Дори – пацієнтки З.Фрейда, яка описана ним у «Фрагменті аналізу істерії». Ця праця стала класичним текстом, в якому структура жіночої суб'єктивності прирівнюється до структури істеричних симптомів. Цей текст у сучасному психоаналізі оцінюється як один із найзагадковіших із усього циклу фрейдівських текстів. Насамперед через те, що являє собою не тільки детальний опис причин і передумов жіночої істерії, але і професійне фіаско чоловіка-лікаря, зокрема, його неспроможність інтерпретувати і пояснити жіночу історію.

Отже, «випадок Дори» починається тоді, коли Філіп Бауер привів свою вісімнадцятирічну доньку Дору до З.Фрейда після її спроби самогубства і розповів, що її симптоми (періодична повна втрата голосу і напади задухи) почали проявлятися два роки тому, коли вони разом із родиною герра К. відпочивали в Альпах на березі озера. Дора, під час прогулянки по берегу озера з герром К., несподівано дала йому ляпаса і втекла. Дівчина наполягла на поверненні до Відня, згодом звинувативши герра К. у сексуальному домаганні. Відомо також, що Філіп Бауер у той час мав стосунки із Фрау К. – дружиною герра К.; відомо також, що у Дори були складні стосунки з матір'ю, а у герра К. була інтрижка з молодого гувернанткою своїх дітей. Їх самого початку видно, що Дора постає в цій історії як сексуально невірноважена дівчина із неадекватною і несподіваною поведінкою. Процес лікування закінчується тим, що Дора несподівано відмовляється від послуг З.Фрейда.

З.Фрейд пояснює цей випадок тим, що Дора відчувала сексуальний потяг до герра К., який повторював її інфантильний потяг до батька, тобто «комплексом Едипа». З.Фрейд на прикладі «випадку Дори» обґрунтовує додаткові характеристики жіночої суб'єктивності як структури істерії, відмічаючи провідну роль «Іншого» у формуванні структури жіночої ідентичності. Усі проблеми Дори З.Фрейд визначає у контексті чоловічої поведінки, а жіноча залежність від «Іншого» розглядається З.Фрейдом на прикладі відносин аналітика (Фрейда) і пацієнтки (Дори). Ідеальним «Іншим» у З.Фрейда виступає фігура батька, або його різних іпостасей (наприклад, герра К.).

Проте З.Фрейд зіткнувся із проблемами в інтерпретації жіночого бажання – із відмовою Дори продовжувати лікування, небажанням дівчини визнати її потяг до герра К., із Дориною ідентифікацією з батьком і спрямованістю її бажання на жінку, з якою у батька були стосунки.

Таким чином, інтерпретація жіночої істерії залишається обірваною, вона не задовольняє і дратує самого З.Фрейда. «Випадок Дори», на думку Ч.Бернхеймера, являє собою випадок переносу, коли чоловік (Фрейд), конструюючи наратив жіночого бажання і жіночої суб'єктивності (Дори), репрезентує тим самим своє власне бажання, підмінюючи жіноче бажання своїм. У процесі переінтерпретації історії Дори, яку робить З.Фрейд, стає очевидною залежність лікаря від пацієнта, іншими словами, співпадіння образу

суб'єкта та погляду на суб'єкт. Відображений образ у погляді того, хто бачить, найчастіше означає акт привласнення, поневолення. Отже жінка, відображена у «чоловічій» літературі – це той образ, який відображається і символізує соціум, який, звичайно, є традиційно чоловічим [3].

Феміністські теоретики критично оцінили основні висновки психоаналізу стосовно жіночої суб'єктивності. Кейт Мілет у класичній праці «Сексуальна політика» критикує біологічні та анатомічні детермінанти у психоаналітичній концепції пояснення структури фемінності. Психічне не можна зводити до біологічного, пояснюючи продукування жіночого біологічною дефективністю, вважає К.Мілет. Жіночу суб'єктивність не можна визначати як залежну, як таку, що формується лише через «Іншого» – батька, лікаря, аналітика. На думку К.Мілет, найпрогресивнішими у психоаналітичній концепції З.Фрейда є концепція мови і несвідомого. Саме вони дають найперспективніше пояснення феномену жіночого в культурі.

Критика З.Фрейда з позиції фемінізму здійснюється у праці Суламіф Файерстоун «Діалектика статі: умова для феміністської революції», в якій авторка намагається показати, яким чином ідеологічно обґрунтовувалось придушення жінок в культурі за допомогою фрейдівської концепції анатомічного детермінізму. С.Файерстоун доводить, що другорядне місце жінки в культурі виправдовувалось саме фрейдівською тезою про універсальні психосексуальні структури, де структура жіночого принципово відрізняється від чоловічої, постаючи її неповноцінною копією. Дослідниця вказує на те, що патріархальне трактування жіночого у сучасній культурі обумовлено не біологічно, а соціально, а структура жіночої суб'єктивності не є незмінною пасивністю, а змінюється в залежності від суспільних перетворень.

У 70-х роках ХХ століття феміністськими критиками аналізувалася фрейдівська концепція сім'ї. Джуліет Мітчел у книзі «Психоаналіз і фемінізм: Фрейд, Райх, Лейнг і жінки» пропонує інакше подивитися на фрейдівську концепцію місця жінки в сім'ї. Дж. Мітчел говорить про те, що жінка стане незалежною особистістю тільки тоді, коли подолає конфлікти соціалізації і знайде своє місце не стільки в структурі сім'ї, скільки у структурі соціальних відносин [4, С.82].

Авторка відомої книги «Загадка жіночності» Бетті Фрідан також вважає, що проблема жіночої неповноцінності криється не особистості жінки, а в структурі патріархальної сім'ї. Саме в цьому соціальному інституті якнайповніше контролюється і жіноче тіло, і її репродуктивна функція, і жіноча психіка. Приміром, традиційні патріархальні установки сім'ї змушують жінку виконувати свої репродуктивні функції, в той час як соціальне становище не дозволяє їй це зробити. В результаті жінка опиняється у стані «подвійного стандарту», не маючи змоги виконати жодну із установок.

Критика З.Фрейда здійснювалась і в іншому напрямі: у руслі дослідження доедипальних стосунків мати/дитина, які реалізуються незалежно від інстанції «Іншого» в цих стосунках. Основна заслуга у розробці структури цих відносин належить німецькій дослідниці Мелані Кляйн. Вона піддавала критиці «комплекс Едіпа», виражений у трикутнику мати-батько-

дитина та концепцію залежності жіночої суб'єктивності від «Іншого». На думку М.Кляйн, для розуміння особливостей психіки людини потрібно досліджувати її доедипальний етап розвитку, а саме первинну ідентифікацію дитини з матір'ю. Особливість стосунків мати/донька допомагає зрозуміти, чому у структурі сім'ї жіноча роль формується через втрату ідентифікації. Функція жінки в сім'ї традиційно зводилася до догляду за будинком і дітьми, при чому, за відсутності батька. Тому з самого початку дівчинка орієнтується на залежний (материнський) тип ідентифікації, а хлопчик – на активний (батьківський). За такого типу ідентифікації переважає чуттєві прояви, які відповідають особистим, а не соціальним аспектам реальності. На думку М.Кляйн, саме доедипальні стосунки мати/донька формують відносини як гармонійні стосунки, незалежно від «Іншого», і які дозволяють реалізовуватися жіночим суб'єктивностям матері і доньки різностороннім чином. Теорія доедипальних стосунків М.Кляйн слугувала відправною точкою як для розвитку постлаканівського феміністського, так і для сучасного постструктуралістського психоаналізу.

Критика З.Фрейда феміністськими теоретиками була продовжена у 80-ті роки ХХ століття, зокрема вона стосувалася фрейдівського аналізу «випадку Дори», який був визнаний класичним випадком інтерпретації жіночої суб'єктивності у фрейдівському психоаналізі.

Фрейдівський психоаналіз вважав основою жіночої суб'єктивності показники істерії як вияв прихованої сексуальності. Психоаналітичний процес дослідження жіночої суб'єктивності будувався як практики зовнішнього спостереження за істеричною, «хворою» жінкою. Феміністські теоретики в першу чергу звернули увагу на фрагментарність історії Дори, що дратувало самого лікаря і наратора (Фрейда). Він прагнув ліквідувати цю фрагментарність, але так і не зміг цього зробити.

Подальші інтерпретації «випадку Дори» в історії феміністського психоаналізу пов'язані із спробами аналізу жіночої суб'єктивності за межами фрейдівських едипальних схем та із прагненням розширити розуміння жіночої суб'єктивності.

Наприклад, Стівен Маркус у роботі «Фрейд і Дора: розповідь, історія, випадок» інтерпретує клінічний дискурс психоаналізу через поняття модерністського наративу з метою розширення його топології. Модерністський наратив заперечує можливість доступу до істини і реалізовує стратегію руйнування лінійного наративу як ланцюга причин і наслідків. Виходячи з цього, С.Маркус стверджує, що З.Фрейд в інтерпретації «випадку Дори» несвідомо виступив як модерністський наратор, який реалізовує у наративі гетерогенні і множинні інтерпретації жіночого бажання і допускає можливість альтернативного розуміння жіночої суб'єктивності. На думку С.Маркуса, фрагментарність фрейдівського наративу вказує на несвідоме визнання самим З.Фрейдом неможливості зведення жіночої суб'єктивності до традиційної едипальної схеми, і тим самим відмовляється від неї.

Деякі сучасні інтерпританти розуміють відносини Дори і З.Фрейда у процедурі психоаналітичного сеансу як нескінченний процес обміну

бісексуальними ідентифікаціями. Деякі феміністські інтерпритації будуються на спробі реконструювати гомосексуальне бажання Дори до фрау К. та враховуючи особливе місце матері і материнських ідентифікацій у структурі жіночої суб'єктивності.

Торіл Мой у праці «Репрезентації патріархатності: сексуальність та епістемологія у фройдівській Дорі» пише про фройдівський нав'язливий страх кастрації. Фрагментарне бажання Дори втілює собою імпотентність традиційної раціональності перед обличчям жіночої суб'єктивності, а настирне прагнення З.Фройда відновити лінійність історії Дори демонструє його кастраційну тривогу. На думку Т.Мой, вписування З.Фройдом Дори в едипальну схему, означає самозахист З.Фройда від свого власного орального бажання, тобто від фемінності у самому собі. Таким чином, Т.Мой не лише критикує конструювання З.Фройдом жіночої суб'єктивності, але і розширює топологію розуміння чоловічої суб'єктивності в психоаналізі на прикладі самого З.Фройда, тим самим доводячи наявність у психоаналізі руйнівних для чоловічої суб'єктивності дискурсивних схем.

Мері Якобус також пояснює невдачу З.Фройда його власним контрпереносом. Основне завдання феміністського інтерпретаційного проекту стосовно психоаналітичної теорії жіночої суб'єктивності, М.Якобус вбачає у розширенні топології не тільки жіночої, а й чоловічої суб'єктивності у процесі психоаналітичного сеансу. На думку М.Якобус, Дора – це символ невдачі традиційного мислення у спробі інтерпретації жіночої суб'єктивності і, водночас, вказівка на необхідність вироблення нової незалежної мови аналізу жіночої суб'єктивності [4, С.86]

Висновок. «Випадок Дори» став дуже актуальним для сучасних феміністських теоретиків. Адже він є класичним прикладом вписування жіночої суб'єктивності в едипальну схему і, водночас, слугує схемою для реконструкції фройдівської інтерпретації жіночої суб'єктивності і жіночого бажання. Як бачимо, «Випадок Дори» демонструє невдачу теоретичного класичного психоаналізу в описі жіночої суб'єктивності. Він виявився символічним для подальших, у тому числі, феміністських інтерпретацій жіночої суб'єктивності і жіночої сексуальності в культурі ХХ століття. У той же час, він вказує на можливість нових інтерпретаційних стратегій розуміння структури жіночої суб'єктивності, які не були реалізовані у фройдівському психоаналізі, але створили підґрунтя для подальшого розвитку теорії суб'єктивності у постлаканівському феміністському психоаналізі 80-х років і у феміністській теорії кінця ХХ століття. Використовуючи здобутки попередніх досліджень, феміністична критика дозволила включити систему психоаналізу у літературний дискурс і започаткувати дослідження у цій галузі. На сучасному етапі феміністська критика психоаналізу та психоаналітичний фемінізм сприятимуть посиленню уваги до розкриття соціальної природи не лише батьківства, а й материнства та до постановки проблеми виховання у контексті пошуку гармонійної реалізації паритетних сімейних відносин.

Список використаної літератури

1. Аврамченко С. Взаємозв'язок внутрішньої суперечливості психіки суб'єкта із феноменом Едіпового комплексу. / С. Аврамченко // Психологія і суспільство. — 2008. — №2. — С. 156-160.
2. Гуменюк О. Проблематика «Я» у психологічній теорії Зигмунда Фрейда / О. Гуменюк // Психолог. — 2005. — Лют. (№7). — С. 3-7.
3. Гундорова Т. Жінка і дзеркало. [Електронний ресурс]. / Т. Гундорова — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/hundorova.htm>.
4. Жеребкіна І. «Прочти мое желание...». Постмодернизм. Психоанализ. Феминизм. / И. Жеребкіна. — М.: Идея-Пресс, 2000. — 256 с.
5. Мітчел Дж. Психоаналіз і фемінізм. Радикальна переоцінка психоаналізу Фрейда. / Дж. Мітчел. — Львів, Астролябія, 2004. — 480 с.